

умінь та навичок, та для самостійного вирішення посильних пізнавальних завдань, що є складовою частиною програмного навчального матеріалу. [1, С.76].

Словник охопив близько 1500 слів і словосполучень з методики викладання української мови і розрахований на студентів, що вивчають методику і готуються до професійної педагогічної діяльності.

1. Азимов Э.Г., Шуки А.Н. *Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков)*. - Санкт-Петербург, 1999. - 472с. 2. Грищенко М.М. *Вчись самостійно працювати*. -К., 1969. - 70с. 3. Олійник І.С., Іваненко В.К., Рожило Л.П., Скорик О.С. *Методика викладання української мови в середній школі*. -К., 1979. 4. *Словник термінів з педагогічної майстерності / За ред. Н.М. Тарасевич*. - Полтава, 1995. - 65с. 5. Чавдаров О.Х., Масальський В.І. *Методика викладання української мови в середній школі*. -К., 1962.

ДО ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕРМІНА “ФОРМАЛІЗОВАНА ТЕОРІЯ” У МОВОЗНАВСТВІ

© Надія Андрейчук, Ірина Карамішева, 2000
ДУ “Львівська політехніка”

“Прикладна лінгвістика виникла в результаті гострої потреби знати, що таке мова в дії, в комунікації” [8, С.7]

До середини ХХ ст. теоретична лінгвістика вивчала переважно мову в її стані, в системі. При цьому довго цуралася своєї спорідненості з науково-технічною і діловою прозою. Не було описів, моделей, орієнтованих на прикладні задачі. Нарешті, в 70-х роках вчені прийшли до висновку, що вирішення багатьох проблем, пов’язаних з мовою, не може бути чисто лінгвістичним, а лежить на шляхах моделювання поведінки і мислення людини, синтезу формальних і семантичних засобів мови.

Опис і моделювання фонетичної, граматичної, семантичної і статистичної структури наукових, технічних і організаційно-розпорядчих, усно-мовленневих і письмових документів, створення словників і семантичних представлень опинилися у центрі уваги прикладної лінгвістики.

Побудова формальних моделей текстових даних є, по суті, сферою, що лежить на межі між власне теоретичною лінгвістикою і прикладними дослідженнями. Сам тип такої моделі вказує переважно і шляхи її алгоритмізації.

Нові аспекти прикладного мовознавства прискорили уже розпочате проникнення у теоретичне мовознавство методів математики, в особливості методів теоретично-множинних, формально-логічних, статистично-імовірнісних. Структурна та математична лінгвістики, що є ядром сучасного прикладного мовознавства, розробляють та удосконалюють структурні та формальні методи аналізу і опису мови. Аналіз списку основних термінів (понять) математичної і прикладної лінгвістики, що дає уявлення про предмет, напрями і методи цих наук сьогодні, свідчить про важливість формального аспекту мовних студій. Наприклад: “База даних – сукупність даних, представлених у *формалізованому* вигляді, зручному для автоматичної передачі...; база знань – база даних, елементами яких є *формалізовані* представлення знань про елементи позамовної дійсності; граматики залежностей – *формальне* представлення будови речення у вигляді ієрархії компонентів...; мова представлення даних – *формальний* спосіб структурування запису інформації, в основі якого лежить будь-яка *формалізована* (математична) модель опису” [8, С.12-14]

На те, що формальний аспект опису мови та формалізована теорія відіграють важливу роль у лінгвістиці вказує Н.Хомський, пропонуючи сконструювати загальну теорію лінгвістичної структури: “точно сконструйовані моделі можуть відіграти важливу роль, і позитивну і негативну в процесі відкриття” [20, С.5]. Позитивним є, що “формалізована теорія може автоматично забезпечити розв’язання проблем, для яких вона первісно не була сконструйована”, тобто є можливість передбачити принципово можливу поведінку оригіналу. А.А. Ветров [2] зазначає, що формальне вивчення мовної структури має два аспекти: машинний і лінгвістичний. На протипагу лінгвістичним методам, які базуються найчастіше на смисловому критерії, формальні методи, не дивлячись на складність, забезпечують більшу чіткість результатів.

Формальний аспект розглядається у зв’язку з процесом пізнання в цілому: “Процес пізнання на всіх рівнях має змістовий і формальний аспекти. ...Розробка та застосування формальних методів дозволяє ... розкрити пізнавальні можливості людини: формальні методи завдяки використанню спеціальних штучних мов дозволяють інтелекту охопити задачі, які не можуть бути адекватно сформульовані на природній мові... Це значить, що формалізація, переклад на мову, в якій можуть застосовуватись формальні методи, виконує евристичну функцію” [16, С.100]. Наявність евристичної функції при формалізації є важливим моментом і для вирішення задач прикладної лінгвістики, оскільки: “Основна задача евристики як науки зводиться до побудови моделей здійснення процесу пошуку нового для даного суб’єкта вирішення задачі. ... Найбільш змістовною моделлю евристичної діяльності можна вважати структурно-семантичну модель. Вона виходить з того, що в основі евристичної діяльності по вирішенню задач лежить принцип побудови системи моделей, яка відображає структуру зв’язків семантичного характеру між об’єктами, що утворюють “поле” задачі [14, С.533].

Зустрічаючи у лінгвістичних працях аналіз із застосуванням формальної методики, з врахуванням її позитивних та негативних сторін, наптовхуємось на терміни “формальний метод”, “формалізм”, “формалізація”, “формалізована мова”, “формалізована теорія”, і що стосується власне останнього терміну, на відміну від попередніх чотирьох, то він вживається в досить різних контекстах (тобто немає фіксованості, чіткості його вживання). У певних випадках термін “формалізована теорія” є синонімом до “формальний метод”, в інших до “формалізація” (тобто як процес з використанням формального методу, а також і результат його застосування). Аналіз наукової літератури та лексикографічних джерел свідчить про відсутність окреслення даного терміна [1-3,5-7,9,11-22]. У іншомовних лексикографічних джерелах [18,21] знаходимо лише термін “формалізація”: David Crystal. An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages. – Oxford, 1992 [13] “Формалізація (formalisation). Характеристика формулювань в лінгвістиці, де правила, твердження, та інші риси мови, піддаються чіткій і строгій специфікації, особливо, в логічних та математичних термінах. “Формалізований” опис протиставляється “неформальному”. “Формальні” описи використовують “формалізм” – штучну мову створену для того, щоб робити чіткі твердження про граматичні властивості мови (природні та штучні).”; Nadumond Bußman. Lexikon der Sprachwissenschaft. – Kröner,1983 [21] – “Формалізація (formalisierung). Застосування формальних мов математики та формальної логіки для опису природних мов. Перевагою формалізації на протипагу неформалізованим описам є висока експліцитність вокабуляра (= термінології), чіткість та економія, а також краща

здатність до перевірки аргументації.” Л.П. Іванова подає наступне визначення: “Формалізована теорія піддається розумінню як система символів, що розглядаються як послідовність логічних термінів, тобто суб’єкта і предиката в судженні, суб’єкта і предиката в силогізмі” [4, С.55]. Це визначення є близьким до того, яке можна знайти у логічному словнику у наступній статті: “Формалізація – зиявлення структури (форми) думок і символічне позначення їх; такий шлях дослідження матеріальних об’єктів, при якому, відмежовуючись від об’єктів і їх матеріального субстрату, зміст явища, що вивчається, визначають за допомогою відносно жорстких, фіксованих елементів його форми. У результаті застосування методу формалізації ми отримуємо можливість замінити виведення якого-небудь змістовного речення виведенням формули, що його виражає. Формалізованою теорією у математичній логіці називається тому теорія, яка за своєю структурою представляє вже не систему осмислених речень, а систему символів, що розглядаються як послідовність термінів” [5, С.574].

Для глибшого розуміння суті явища формалізації та поняття формалізована теорія звернемось до їх філософського трактування: “Формалізація – представлення будь-якої змістовної області у вигляді формальної системи, або обчислення, що здійснюється на базі визначених абстракцій, ідеалізацій та штучних символічних мов ..., передбачає посилення ролі формальної логіки як основи теоретичних наук, оскільки у випадку формалізованих теорій вже не можна задовольнятися інтуїтивним переконанням, що та чи інша аргументація узгоджується з логічними правилами. ... Повністю можуть бути формалізовані лише елементарні теорії з простою логічною структурою і невеликим запасом понять. Якщо ж теорія складна, вона принципово не може бути повністю формалізована. ...по суті, метод формалізації покликаний доповнювати змістовний семантичний аналіз в науках.

Формалізація дозволяє систематизувати, уточнити і методологічно прояснити зміст теорії, вияснити характер взаємозв’язку різних її положень, виявити і сформулювати ще не вирішені проблеми. ...побудова теорії у формі обчислення передбачає скрупульозне вивчення всіх її передумов і здійснення повного доказу її положень. Значення формалізації для сучасної науки суттєво визначається проектами “комп’ютеризації” знання – пошуком переходу до машинних методів вирішення наукових проблем... . Формалізація як пізнавальний прийом – в особливості формалізація у вузькому “математичному” смислі – носить відносний характер: одна і та ж теорія може бути одночасно і засобом формалізації (деякої іншої теорії і області явищ) і предметом формалізації (в більш “формальній” теорії)” [14, С.389-390].

Для чіткості розуміння візьмемо також філософське визначення термінів “формалізм та “формалізована мова”: “Формалізм - перевага, що надається формі перед змістом в різних сферах людської діяльності”; “Формалізм в логіці та математиці, один з основних напрямів в основах математики та логіки, що висувають в якості головної задачі обґрунтування цих дисциплін, побудова їх у вигляді обчислень засобами спеціальної теорії.” [15, С.712]; “Формалізована мова – 1) У широкому смислі – будь-яка сукупність певним чином спеціалізованих мовних засобів з (більш чи менш) точно фіксованими прийомами утворення “виразів” (синтаксис формалізованої мови) і приписування цим виразам визначеного смислу (семантика), 2) (вузьке значення) Під формалізованою мовою в логіці розуміють інтерпретоване обчислення, тобто певну формальну систему разом з її інтерпретацією” [14, С.391].

Формалізована теорія повинна мати свій власний метод. Тут знову наштовхуємося на труднощі, оскільки зустрічаємо два терміни “формальний метод” та “метод формалізації”. Обидва терміни використовуються в лінгвістичних працях і ніде не зустрічаємо чіткого їх визначення, лише в “Лінгвістичному енциклопедичному словнику” є згадка, що метод формалізації належить до загальнонаукових спеціальних методів [6, С.299]. За визначення методу формалізації можна прийняти вище згадане визначення з філософської енциклопедії (формалізація тут подається і як процес і як метод), то у випадку з терміном формальний метод, мабуть, слід виходити, беручи до уваги поняття “форми” – як “окреслення, зовнішній вигляд; загальний план чи впорядкування” [10, С.405], тобто формальний метод, - як окремий прийом дослідження, що має на меті опис зовнішньої сторони та структурних елементів досліджуваного об’єкту, не беручи до уваги змістовної сторони.

Формалізована теорія, як і кожна теорія, повинна містити як компонент ідеалізований об’єкт. “Цей об’єкт, виступає не лише як теоретична модель реальності, але разом з тим містить в собі визначену програму дослідження, яка реалізується в побудові теорії. ...У сучасних математизованих теоріях ідеалізований об’єкт виступає, зазвичай, у вигляді математичної моделі чи сукупності таких моделей. ...Процес розгортання змісту теорії передбачає максимальне виявлення можливостей, що є закладені у вихідних передумовах теорії, в структурі її ідеалізованого об’єкта. ...в теорії, яка використовує математичний формалізм, розгортання змісту передбачає формальні операції зі знаками математизованої мови, яка виражає ті чи інші параметри об’єкта.” По суті, ідеалізований об’єкт загальної теорії – це теоретична модель існуючих зв’язків реальності. “Кожна модель в ідеалі повинна бути формальною (тобто в ній повинні бути в явному вигляді і однозначно задані вихідні об’єкти, відношення, що їх поєднують та правила обходження з ними) і володіти пояснювальною силою (тобто не лише пояснювати факти чи результати експериментів, що не пояснюються з точки зору уже існуючої теорії, але і передбачати невідому раніше, хоча і принципово можливу поведінку оригіналу, яка пізніше повинна підтверджуватись даними спостереження чи нових експериментів). Зміст терміна “модель” в сучасній лінгвістиці в значній мірі охоплювався раніше (особливо Єльмслевим) терміном “теорія”. Вважається, що найменування “модель” заслуговує лише така теорія, яка достатньо експліцитно викладена і в достатній мірі формалізована (в ідеалі кожна модель повинна допускати реалізацію на ЕВМ)” [6, С.304]. У такому розумінні термін модель, може вживатись як синонім терміна формалізована теорія. Отже, пропонуємо наступне визначення: **формалізована теорія** – це відтворення моделі за допомогою формальних методів, що передбачають уточнення та експлікацію певних параметрів, закладених у структурі об’єкта, що досліджується та його опис за допомогою штучної формалізованої мови.

1. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. – М., 1969. 2. Ветров А.А. *Методологические проблемы современной лингвистики*. – М., 1973. 3. Ганич Д.І., Олійник І.С. *Словник лінгвістичних термінів*. – К., 1985. 4. Иванова Л.П. *Методы лингвистических исследований*. – К., 1995. 5. Кондаков Н.И. *Логический словарь*. М., 1971. 6. *Лингвистический энциклопедический словарь*. – М., 1990. 7. Нечаев Г.А. *Краткий лингвистический словарь*. Изд-во Ростовского ун-та. 1976. 8. *Прикладное языкознание: Учебник*. – Изд-во С.- Петербург. ун-та, 1996. 9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. *Словарь-справочник лингвистических терминов*. – М., 1985. 10. *Словарь современного английского языка: В 2-х т.* – М., 1992, т1. 11. *Теория и методология языкознания: методы исследования языка*. – М., 1989. 12. *Философская энциклопедия: В 4-х т.* – М., 1962, т2. 13. *Философская энциклопедия: В 4-х т.* – М., 1962, т3. 14. *Философская энциклопедия: В 4-х т.* – М., 1962, т4. 15. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. 16. Шалютин С.М. *Искусственный интеллект*. – М., 1985. 17. Штерн І.Б. *Вибрані топіки та*

лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін. – К., 1998. 18. David Crystal. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. – Oxford, 1992. 19. Chomsky Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*. – Cambridge, 1965. 20. Chomsky Noam. *Syntactic Structures*. – The Hague, 1957. 21. Hadumond ВuЯmann. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. – Krynier, 1983. 22. Hjelmslev Louis. *Prolegomena to a Theory of Language*. – Madison, 1969.

ДО ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО ПОХОДЖЕННЯ МОВИ

© Едуард Ісаєв, 2000

Таврійський національний університет, Сімферополь

Питання суспільного походження мови докладно висвітлюються в лінгвістичній літературі кінця 20-го століття. До основного кола проблем, які аналізуються в сучасній соціолінгвістичній науці, належать такі питання як мова і соціальна структура, мова і нація, мова і культура, мова і соціологія особистості.

Розглядові співвідношення літературного стандарту, з одного боку, і розмовних форм, діалектів, соціолектів, з другого, присвячені роботи соціолінгвістів, які досліджують мовну ситуацію в Німеччині (У.Аммон, Н.Дітмар, А.Лінке, К.Матхаер, М.Нусбаумер, П.Портман, Б.Шлібен-Ланге).

Для російських і українських мовознавців найактуальнішими соціолінгвістичними проблемами були й залишаються проблеми багатомовності та двомовності, мовних контактів, культури мови та мовної політики (В.В.Акуленко, Ю.О.Жлуктенко, М.І.Ісаєв, Г.П.Іжакевич, В.М.Русанівський, Л.І.Сахарчук, О.Є.Семенець, С.В.Семчинський, О.Б.Ткаченко, О.Д.Швейцер).

Як справедливо вважає О.І.Чередниченко [1], “в історії людських мов практично неможливо відшукати випадок, коли б одна мова розвивалася, не вступаючи в контакт з іншими мовами світу”.

Проблему мовних контактів можна розглядати в соціолінгвістичній теорії як на рівні синхронії (традиційний підхід), так і на рівні діакронії (праці Ю.О.Жлуктенка). Наприклад, проблема мовних контактів готів і слов'ян, якої вперше торкнувся в плані запозичень Ю.О.Жлуктенко, стає, як зауважують В.І.Карабан і Л.Г.Верба [2], “особливо актуальною в наші дні, коли вже без ідеологічних перепон дозволяється вирішувати питання формування українського народу і української мови, тому що на думку деяких українських вчених, саме перебування готів на території України стало причиною відокремлення української мови від східнослов'янських діалектів”.

Весь процес становлення соціолінгвістичної науки можна уявити як перехід від простої фіксації окремих мовленнєвих особливостей до соціопсихологічного обґрунтування своєрідності прояву мовленнєвої поведінки в рамках окремої соціальної групи. Сучасний етап розвитку соціолінгвістики характеризується прагненням до комплексного аналізу як стратифікаційних, так і ситуативних компонентів, які впливають на виникнення мовних варіантів. Соціолінгвістичний вимір направлено на виявлення значущих змінних величин на різних рівнях мови у мовленні представників різних соціальних груп з урахуванням конкретної ситуації спілкування.

Особливості мовленнєвої поведінки окремих соціальних груп можуть проявлятися на всіх рівнях мовної системи - лексичному, граматичному, фонетико-фонологічному. Про це свідчить ряд розвідок: О.Е.Ластовкіна, Я.О.Малюта, В.Є.Пожилова, В.Ф.Халупко, Н.П.Шумарова, М.О.Яковлева.